

Branimir Janković

**'68. zamijenjena '71.
Hrvatska historiografija
i kriza historije**

Kriza i kritike racionalnosti. Nasljeđe '68.

Ur. B. Mikulić / M. Žitko, Zagreb: Filozofski fakultet 2019.

SAŽETAK

Za razliku od kasnijeg rekonstruiranja događanja iz 1968. godine i elaboriranja povijesnih kontekstâ koji su je odredili te oblikovanja najnovijih historiografskih tumačenja studentske pobune, hrvatski povjesničari u samim zbivanjima nisu sudjelovali. Ključno mjesto konfrontiranja povjesničara nije bilo klasno nego nacionalno i odvijalo se nedugo nakon 1968. godine, naime tijekom 'Hrvatskog proljeća' 1970–1971. godine. Osim javnih polemiziranja jesu li ispunili svoju nacionalnu ulogu, dio povjesničara smatrao je nasuprot tome da hrvatska, odnosno jugoslavenska historiografija nije ostvarila svoju društvenu ulogu i da je zaista u krizi. Dio hrvatskih i srpskih povjesničara pokušavao ju je 1970-ih i 1980-ih godina premostiti uvođenjem socijalne historije i reformirane marksističke historije na osnovi zapadnog marksizma. Držali su naime da bi time mogli ojačati društvenu ulogu historije i boriti se za racionalizaciju poimanja povijesti koja bi spriječila njezine ne samo dogmatsko marksističke nego i sve izraženije nacionalističke upotrebe. ★

'68 Replaced by '71.

Croatian Historiography and the Crisis of History

ABSTRACT

Croatian historians — in contrast to their participation in the later reconstruction of the events of 1968, the elaboration of the relevant historical contexts, and the shaping of the student protests' recent interpretations — have not themselves participated in the 1968 movement. For them, the central locus of confrontation was not class but nation, and it took shape during the Croatian Spring of 1971, shortly after the 1968 student protests. As opposed to public debates about whether the historians had fulfilled their national role, some historians maintained that Croatian, i.e. Yugoslav historiography, had not fulfilled its social role, and that it is indeed in crisis. Therefore, certain Croatian and Serbian historians in the 1970s and 1980s tried to overcome the crisis by introducing social history and reformed Marxist history based on Western Marxism. They assumed it could strengthen the social role of the discipline of history and add to the struggle for a rational understanding of history, which would preclude not only its dogmatic Marxist but also increasingly nationalist uses. ★

U ovom će tekstu biti riječi o trima međusobno povezanim temama. Najprije o statusu 1968. godine u hrvatskoj historiografiji, kako joj se pristupa i što se o njoj objavljuje, zatim o tome zašto su hrvatski povjesničari dali prednost 1971. a ne 1968. godini, te o krizi historije koja je nastupila nakon tih godina i nastojanjima da ju se teorijskim zaokretima prebrodi, kao i najnovijim — možemo i dalje reći — križnim stanjem hrvatske historiografije.

O statusu '68. u akademskoj historiografiji, povodom pedesetogodišnjice

Kako obljetnice uvijek donose pojačan interes i objavu knjiga, tako je 50. obljetnica 1968. donijela brojna predavanja, tribine, izložbe i projekcije filmova, a u europskoj i svjetskoj historiografiji i knjige koje su nastojale iznijeti nove poglede ili polemizirati sa prethodnima. Dovoljno je spomenuti SAD, Francusku, Njemačku, ali i druge zemlje u kojima se govorilo o političkoj, socijalnoj i kulturnoj povijesti 1968. godine. Teško je ukazati na dominantne zajedničke nazivnike, no primjetna je snažna tendencija govorenja o globalnoj 1968. godini, dakle o '68. kao globalnom i transnacionalnom fenomenu, u skladu s recentnim disciplinarnim usponom transnacionalne i globalne historije. To dakako uključuje i komparativnu historiju, primjerice uspoređivanje studentskih pobuna u dvije ili više zemalja. Osim tog horizontalnog pomaka, moguće je u recentnoj historiografiji primijetiti i vertikalni pomak. To znači da se ne gleda samo na 1968. nego na studentski pokret tijekom 1960-ih i/ili 1970-ih godina. I to često u kontekstu drugih društvenih pokreta. Dovoljno je pritom podsjetiti na prosvjede protiv rata u Vijetnamu tijekom 1960-ih i 1970-ih godina i mnoge druge.⁰¹

Posebnu važnost imalo je dakako obilježavanje 50. obljetnice 1968. godine u Francuskoj, za koju je gotovo nemoguće imati puni pregled knjiga, izložbi i događanja. Kao ključni događaj francuske političke, socijalne, kulturne i intelektualne povijesti, sve su političke opcije i intelektualne pozicije elaborirale vlastite stavove na prijelomnu '68., a

01 Usp. *The Routledge Handbook of the Global Sixties: Between Protest and Nation-Building* (ur. Chen Jian i dr.), London 2018; Richard Vinen, *The Long '68: Radical Protest and Its Enemies*, London 2018; George Katsiaficas, *The Global Imagination of 1968: Revolution and Counterrevolution*, PM Press, 2. izd. 2018; 1968: *On the Edge of World Revolution* (ur. Philipp Gassert, Martin Klimke), Chicago, 2. izd. 2018; Wolfgang Kraushaar, *Die 68er-Bewegung international. Eine illustrierte Chronik 1960–1969, I–IV*, Stuttgart 2018.

struka je nastojala unijeti uvijek nove poglede i perspektive.⁰² Primjerice, Nacionalni arhiv u Parizu priredio je izložbu i katalog '68., *les archives du pouvoir* s pogledom državnih vlasti i administrativnog aparata na proteste i štrajkove te uopće krizu u Francuskoj 1968. jer su, nakon što je prošlo propisanih pedeset godina, državni dokumenti uglavnom postali javno dostupni. Radi se o ilustraciji tek jednog događanja, ali ukazuje na dinamiku koja sadrži želju za isticanjem uvijek nečeg novog, držeći problematiku i dalje živom. Iz niza publikacija moguće je izdvojiti drugo izdanje knjige *Le Mai 68 des historiens* (ur. Agnès Callu) u kojoj je obrađena problematika odnosa francuskih povjesničara i '68., što je posebno zanimljivo s obzirom na tematiku ovog članka.

U Hrvatskoj pak 1968. nije nacionalno prijelomna. Prije su to, što se tiče 20. stoljeća, 1918., 1941., 1945., 1948., 1971., 1991. godina i neke druge. U tome su temeljni razlozi što je '71. višestruko natkrilila '68. To se ilustrativno vidi i u asimetriji objavljivanih knjiga. Brojne su naime historiografske knjige i zbornici o 1971. godini (tzv. "Hrvatskom proljeću" i studentskom pokretu 1971.), poput recentnih zbornika radova *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije* koji je uredio Tvrtko Jakovina 2012. godine i *Hrvatska i Hrvatsko proljeće 1971.* koji je uredio Igor Zidić 2017. godine. Osobito je tome tako u publicistici i memoaristici. I sam je studentski pokret bio jači '71. nego '68., stoga je objavljena knjiga Tihomira Ponoša *Na rubu revolucije — studenti '71.*, a nema knjige o studentima '68. Osim što je '71. bila masovan pokret i dio širih tektonskih političkih i društvenih promjena u Jugoslaviji koji su završili Titovim micanjem hrvatskog i srpskog (reformskog, odnosno liberalnog) partijskog rukovodstva, današnju popularnost u dijelu nacionalnog imaginarija duguje zasigurno time što se 1971. reprezentira kao uvod u 1991. godinu, kao dio jedinstvene borbe za nacionalnu i državnu samostalnost.⁰³

02 Određeni popisi knjiga objavljenih 2018. dostupni su primjerice na poveznicama <https://www.gregoiredetours.fr/livres-d-histoire-sur-mai-68/>, <https://www.telerama.fr/livre/mai-68-sous-les-paves,-plein-de-livres,n5638771.php>

03 S obzirom na usporedbu odnosa prema '68. i '71. Dragan Markovina naveo je 2018. sljedeće: "S druge pak strane, '68. je praktično prebrisana nacionalno-konzervativnom '71., koja je za razliku od prve dobila pravo građanstva. Ovo naravno ne znači da ona po masovnoj podršci i načinu na koji je uzdrmla ondašnji režim i društvo nije bila neusporedivo važnija od '68., no potpunim brisanjem utopijskog lijevog pokušaja iz te godine, kao da se nastoji onemogućiti bilo kakva alternativa danas

Nasuprot tome, o 1968. godini i studentskom pokretu u hrvatskoj historiografiji gotovo da nije bilo knjiga. Drugačije je dakako u Srbiji, gdje je posebno povodom i oko 40. obljetnice 1968–2008. objavljen niz knjiga, od kojih se ističu primjerice zbornik radova *1968 — četrdeset godina posle* koji je uredila Radmila Radić 2008. te knjiga Nebojše Popova *Društveni sukobi — izazov sociologiji. Beogradski jun 1968.* iz 1990. i 2008. godine (sudski zabranjena 1983). Popis zbornika i knjiga time nikako nije konačan.⁰⁴ To je razumljivo jer su studentski protesti u Beogradu bili daleko jači od onih u Ljubljani, Zagrebu ili Sarajevu i u kojem je stoga 1968. svakako referentna točka političke, socijalne, kulturne i intelektualne povijesti.

U hrvatskoj historiografiji, sve do knjige povjesničara Hrvoja Klasića *Jugoslavija i svijet 1968.* iz 2012. godine, koja ima svoje slovensko i srpsko izdanje, gotovo da i nije bilo knjige o '68. Prevedena je bila tek knjiga novinara i publicista Marka Kurlanskog *1968.: godina koja je uzdrmala svijet* (2007). Klasić će u svojoj knjizi staviti fokus na cijelu 1968. godinu i taj period te upozoriti na kontekste privredne reforme iz 1965., Praškog proljeća i njegovog gušenja 1968., Titovih političkih poteza, jugoslavenske unutarnje i vanjske politike, širih međunarodnih prilika itd. Ni 2018. godine, na 50. obljetnicu, nije u hrvatskoj historiografiji objavljeno novih autorskih knjiga. Godina 1968. ishodišna je za knjigu povjesničara Marka Zubaka o široj temi omladinskog tiska u SFR Jugoslaviji *The Yugoslav youth press (1968–1980): student movements, youth subcultures and alternative communist media.* Prevedene su 2018. godine knjižica Sylvaina Lazarusa *Maj '68. Politika. Povijest i knjiga Jean-Pierrea Duteuila Maj '68: politički pokret.*

Bilo je dakako različitih događanja,⁰⁵ kao i niz predavanja i tribi-

dominantnim vrijednostima.” (“Uskoro je obljetnica utopijske studentske pobune '68: ljevici možda nije posve blesavo prisjetiti je se”, *Telegram*, 7. siječnja 2018)

04 Usp. primjerice Živojin Pavlović, *Ispljuvak pun krvi: dnevnik '68.*, Beograd 1990, 2008; *Šezdeset osma — lične istorije: 80 svedočenja*, Beograd 2008; *Povratak u šezdeset osmu — 40 godina od protesta: eseji i intervjui sa protagonistima 1968.*, Beograd 2008; Ivan Miladinović, *1968: poslednji veliki san*, Beograd 2008; Danilo Udovički, *Treći juni 1968: od kritike svega postojećeg do uništenja svega postignutog*, Novi Sad 2008, 2014; Milan Petrović, *Studentski pokreti 1968. Nedovršena revolucija u uporednoj perspektivi: skica političke filosofije*, Niš 2010.

05 Spominjem primjerice Međunarodni dan arhiva 2018. — “Godina 1968. u Hrvatskoj” i čitateljski klub “Motor mijene” posvećen 1968. godini.

na o 1968. godini, koja za stručnu i širu publiku nosi određenu auru zanimljivosti, no gotovo ne i znanstvenih skupova i kolokvija⁰⁶ te, ukupno gledajući, nekih bitno novih pogleda i perspektiva ili sukoba mišljenja. Ni pedesetgodišnjica '68. nije dakle unijela znatniju promjenu interpretativnih naglasaka, bez obzira na polemičke pokušaje koji se međutim nisu razvili u izravnu ili širu polemiku.⁰⁷ Što potvrđuje da '68. u Hrvatskoj nema takvo prijelomno značenje. U Srbiji je razumljivo bilo mnogo više različitih događanja, predavanja, tribina, skupova, izložbi, tekstova i priloga u medijima te osim toga bitno polemičnije. Polemiziralo se, između ostalog, o tome u što su se kasnije pretvorili šezdesetosmaši i kako se danas predstavljaju te jesu li tada bili za liberalizam ili socijalizam.⁰⁸

Navodim ovdje ekstenzivno objavljene tekstove i knjige jer su oni za historiografiju sami po sebi određeni intelektualni, društveni i politički pokazatelji. Objavljuju li se knjige o nekoj temi ili ne, također svjedoči o tome kakav status ima određena tema. Nadalje, moguće je pratiti kako se pojedine knjige — strane ili domaće — kao i autori intelektualno, društveno i politički pozicioniraju ili pak upotrebljavaju. To dakako prelazi pitanje teme, sadržaja ili teza iz knjige te isto tako podliježe analizi.⁰⁹

Hrvatski povjesničari i '68.

Spomenuto pozicioniranje knjiga, a posebno povjesničara prema 1968. godini, može se dobro pratiti preko odnosa hrvatskih povjesničara prema studentskom protestu tijekom njegova izbijanja. Oni u samim zbivanjima nisu sudjelovali, odnosno većinom nisu sudje-

06 Osim skupa iz kojeg je proizašao ovaj zbornik održana je samo još doktorska radionica "Jugoslavija i globalna 1968.: konteksti, perspektive, odjeci" u Puli od 29. kolovoza do 1. rujna 2018. godine.

07 Usp. Neven Sesardić, "Je li kulturni studentski bunt bio hrabar pokušaj jačanja slobode, demokracije i političke tolerancije?". Na te i druge priloge u Hrvatskoj i Srbiji uputio sam, kao urednik, u tematskom prilogu portala Historiografija.hr, "Polemike i pogledi na 1968.", <http://www.historiografija.hr/?p=11064>

08 Milivoj Bešlin, "Studentski juni u Jugoslaviji: 1968–2018. 'Ko tamo desnom korača? Leva! Leva!'", *Avangarda*, 11. 06. 2018, <https://avangarda.ba/detaljno.php?id=562>

09 Moguće je na toj osnovi analizirati o kojim su knjigama, tekstovima i autorima pisali studentski časopisi tijekom 1968. godine, kao i koje su se knjige objavljivale u Jugoslaviji tijekom 1968. godine i nakon nje.

lovali na strani studenata. Mogli bismo reći da je to za njih “prazno mjesto” (Lacan). U Zagrebu je primjerice partijski povjesničar Dušan Bilandžić nastojao odvratiti studente od protesta.¹⁰ Po strani je ostao i povjesničar Ljubo Boban, tada sekretar Fakultetske organizacije Saveza komunista Filozofskog fakulteta. Za razliku od toga, u Sarajevu je povjesničar i predavač na Filozofskom fakultetu u Sarajevu Milorad Ekmečić održao govor pred studentima, kasnije objavljen u časopisu u kojem je kritizirao stanje u Jugoslaviji, što je dakako išlo u prilog studentskim zahtjevima.¹¹ No, potom se, posebno 90-ih, Ekmečić razvio u nacionalista (što je tema za sociologiju intelektualaca u tranziciji) te je objavio, između ostalog, 2007. godine višestruko pretiskivanu knjigu *Dugo kretanje između klanja i oranja: istorija Srba u Novom veku 1492–1992.*, koja svjedoči o proizvodnji nacionalističkih interpretacija. Povjesničari nisu dakle zauzimali pozicije na način na koji su to primjerice činili filozofi i sociolozi — posebno beogradski — te profesori koji nisu samo podržali studentske zahtjeve nego i sudjelovali u samim zbivanjima, neovisno o tome što su neki od središnjih beogradskih filozofa 1990-ih završili kao Ekmečić.¹² Kako objasniti takva različita pozicioniranja?

Nasuprot tome, brojni hrvatski povjesničari sudjelovali su više ili manje izravno u Hrvatskom proljeću ili ga pak podržavali, primjerice Miroslav Brandt, Dragutin Pavličević, Trpimir Macan, Ivan Mužić i drugi. I tome su dali prednost u svojim memoarima, oni koji su ih pisali. Miroslav Brandt, u *Životu sa suvremenicima — političke uspomene* (1996), stavlja fokus na Hrvatsko proljeće u kojem je sudjelovao, ne spominjujući 1968. godinu. I on je inače prešao put od komunista do nacionalista. I spomenuti Dušan Bilandžić u svojim se dnevničkim bilješkama *Povijest izbliza: memoarski zapisi 1945.–2005.* (2006) iznimno malo osvrće na 1968. u usporedbi s 1971. godinom. Moguće je navesti i autobiografski tekst povjesničara Drage Roksandića “Sjećanja na 1968. godinu” (2012), koji je međutim tada bio student i nije aktivno sudjelovao u protestima, iako ih je pratio.

Nesudjelovanje povjesničara u 1968. nasuprot sudjelovanju u 1971. — ’68. zamijenjena ’71. — može se najprije objašnjavati povijesnim okolnostima i drugim razlozima koji su išli u prilog sudjelovanju hr-

10 Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, Zagreb 2012, str. 206–207.

11 Ibid., str. 220–221.

12 Usp. Borislav Mikulić, “Politicum praxisa: filozofija u ogledalu vlasti”, u: *Aspekti praxisa. Refleksije uz 50. obljetnicu*, Zagreb 2015, str. 74–111.

vatskih povjesničara u masovnom pokretu 1971., a ne u marginalnom pokretu 1968., kakav je tada bio u Hrvatskoj. Domaći povjesničari svoje angažmane u pravilu usmjeravaju više prema masovnim pokretima i uobičajeno ne protiv vlasti, zbog nacionalne i državotvorne uloge koja se tradicionalno pridaje historiji kao disciplini od 19. do 21. stoljeća. Nije riječ samo o odnosu snaga tijekom '68. i '71. nego što je hrvatskim (i susjednim) povjesničarima tradicionalno — u dvostoljetnom kontinuitetu — ipak mnogo bliže nacionalno od socijalnog, odnosno klasnog. To su razlozi koje je potrebno posebno razmotriti u pozicioniranju akademskih povjesničara prema društvenim pokretima, bilo ranije bilo danas. Riječ je dakako o širem pitanju od samog analiziranja kako se povjesničari bave 1968., koje ulazi u samorefleksiju historije kao akademske discipline.

Historija kao nacionalna disciplina

Historija je u 19. stoljeću uspostavljena kao moderna profesija, shvaćena kao moderna znanost s točno određenim procedurama koje joj navodno trebaju jamčiti znanstvenost, odnosno objektivnost i nepristranost. Ona je po prvi puta institucionalizirana na sveučilištima, i po prvi puta imamo figuru profesionalnog povjesničara. Osim kao rezultat uspona moderne znanosti u 19. stoljeću, to je u doba modernih nacija i nacionalizama bio rezultat važnosti koja je povijesti pridavana za izgradnju nacionalnog identiteta. Zbog toga je akademski povjesničar neraskidivo isprepleten s ulogom oblikovanja i učvršćivanja nacionalnog identiteta. Kako je to u 19. stoljeću izrekao jedan od prvih hrvatskih modernih povjesničara Franjo Rački: "Narodna sviest, kritika i znanost imaju se vienčati u narodnom poviestniku" (narod u značenju nacije).¹³ Tu vidimo naglašavanje znanstvenosti i kritike, nasuprot amaterskoj publicistici i njezinim neodrživim nacionalnim mitologizacijama, ali i čvrsto vezivanje uz naciju, na nešto drugačijim osnovama. Povjesničar treba znanstveno i kritički doprinosti emancipaciji vlastite nacije ili pak njezinom osnaživanju, ovisno već pripada li dominirajućoj ili podređenoj naciji koja je u izgradnji.

U domaćem slučaju, to je najveći i najsnažniji kontinuitet šire shvaćenog društvenog angažiranja povjesničara koji neprekinuto traje od 19. stoljeća do danas. Povjesničari su se stoga tijekom 19., 20. i 21. stoljeća pretežno postavljali spram te dodijeljene, odnosno samoizabrane uloge afirmacije ili kritike dominirajućeg razumijevanja

¹³ Mirjana Gross, *Suvremena historiografija*, Zagreb 1996, str. 175.

nacionalnog identiteta. Kao u pitanju društvene uloge intelektualaca, oni koji su ulogu intelektualaca razumijevali kao kritičku, smatrali su da trebaju kritizirati dominantne nacionalne narative. Oni pak koji su razumijevali ulogu intelektualaca kao afirmativnu, smatrali su da trebaju afirmirati nacionalne narative.

Tu je u igri još jedan aspekt — pitanje odnosa akademske historiografije prema onome što smatra radikalnim. Naime, od 19. stoljeća, kako ističe Hayden White (koji je na primjeru vodećih povjesničara u 19. stoljeću pokazivao da su u uspostavljanju historije kao moderne znanosti ti povjesničari dakako unosili vlastitu filozofiju povijesti i ideološke pretpostavke), povučene su čvrste granice između onoga što se u akademskoj historiografiji smatra društveno suviše radikalnim idejama. White to ilustrira primjerima povjesničara i drugih kojima su uskraćivani predavački statusi na sveučilištima zbog “radikalnih” ideja.¹⁴ Možemo to u domaćem slučaju oprimirati izborom prijevoda o Francuskoj revoluciji u izdanju Matice hrvatske u Zagrebu 1892. kada je odabran Mignet jer je njegovo djelo “klasično, a nježno i obzirno u vjerskim i svim drugim stvarima”.¹⁵ Osim revolucije, za akademsku historiografiju smatrane su suviše radikalne i ideje anarhizma i marksizma.

Iako je u hrvatskoj historiografiji bilo povjesničara koji su pozivali na neke druge teme i pristupe, to je uglavnom bilo rijetko i samo načelno. Premda su primjerice povjesničari Natko Nodilo 1874. godine (“No, nova historija ima opsežniji zadatak: nauk u kolibama toliko ju zanima koliko veseli spjevi u palačama, radnja koja ubija u zadimljenim tvornicama koliko mirni život u građanskim kućama.”) i Janko Koharić 1900. (historija se treba zanimati za “zakone socijalne nejednakosti, odnošaja radničkih, plaće i kapitala”)¹⁶ pozivali na bavljenje socijalnim temama, to nisu sami realizirali, niti su to činili neki drugi povjesničari u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća.

Tome je na određeni način bilo tako čak i u socijalističkoj Jugoslaviji. Iako — nakon dotadašnjeg izostavljanja i marginalizacije — teme iz povijesti radništva i radničkog pokreta te socio-ekonomske povijesti dobivaju sada po prvi puta privilegirano mjesto državne poli-

14 Hayden White, *Metaistorija. Istorijska imaginacija u Evropi devetnaestog vijeka*, Podgorica 2011, str. 142.

15 Citirano prema Branimir Janković, *Mijenjanje sebe same. Preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Zagreb 2016, str. 172.

16 Gross 1996, str. 179 i 186.

tike povijesti, status marksizma kod povjesničara i dalje ostaje ambivalentan. Tako i oni povjesničari koji su se postavljali u određenoj mjeri lijevo shvaćali su marksizam uvelike kao strano tijelo historije jer su formirani ili bili dio akademske kulture koja je počivala na tradicionalnom poimanju historije u kojoj se marksizam držao za svojevrsno iskrivljavanje. Stoga istaknuti povjesničar Jaroslav Šidak nije razumio ulični grafit “Radnici na Sveučilište”, misleći sljedeće: “Znači li to da ja više ne mogu predavati na Sveučilištu, a da će neki radnik sjesti za moju katedru?”¹⁷ Što se tiče starije generacije povjesničara u socijalističkoj Jugoslaviji, spominje se na primjer navodni savjet Grge Novaka hrvatskim povjesničarima: “Pišite isto kao i prije, samo malo prebojite crveno...”¹⁸

Osim pretežne nespремnosti za hvatanje u koštac s marksizmom,¹⁹ marksizam kao dominantna ideologija socijalističke Jugoslavije shvaćan je osim toga od strane povjesničara kao pritisak i nametanje te da su prevladavajuće interpretacije koje su se pozivale na marksizam podvrgavale povijesne izvore unaprijed pripremljenim i nerijetko vrlo nategnutim tezama. Ni mlađa generacija (ljevičari — uvjetno rečeno, marksistički povjesničari — koji su nakon 1990. ostali uglavnom na distanci prema nacionalizmu) nije suvremena socijalna pitanja toliko shvaćala dijelom angažmana akademske historiografije. Nakon 1990. godine nema više apostrofiranja socijalnog ni načelno, a nacionalno — bilo prevladavajuće afirmativno bilo u određenoj mjeri kritički — preuzima javni primat.

Treba međutim reći da nacionalno nije bilo potisnuto u socijalističkoj Jugoslaviji. Bile su potisnute neke nacionalne i nacionalističke interpretacije, no promatranje povijesti u nacionalnom okviru bilo je prisutno i dalje. Sve su akademske institucije djelovale u nacionalnim okvirima, hrvatski povjesničari bavili su se pretežno hrvatskom poviješću, srpski povjesničari srpskom itd., neovisno od formalnog zajedničkog nazivnika. Čak i na jugoslavenskim kongresima, projektima i

¹⁷ Tomislav Brandolica, Filip Šimetin Šegvić, “Šidakova škola: povijesna radionica zanata. Oralna historija”, u: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena*, ur. D. Agičić, B. Janković, Zagreb 2012, str. 377.

¹⁸ Citirano prema Janković 2016, str. 28.

¹⁹ Usp. napomenu “Prof. Barada trudi se da usvoji historijski materijalizam ali ga ne zna primijeniti.” Stjepan Matković, “Ocjene Uprave za agitaciju i propagandu KP Hrvatske o povjesničarima na Sveučilištu u Zagrebu do početka 1950-ih”, u: *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. S. Bosto, T. Cipek, Zagreb 2009, str. 227.

izdanjima svaki povjesničar zastupa vlastitu nacionalnu zajednicu i govori u njezino ime. Isto tako, promoviran je tzv. socijalistički patriotizam koji se u historiografiji odražavao na način kritiziranja njemačkih, mađarskih, talijanskih i drugih nacija, poimanih kao protivnika jugoslavenskih naroda kroz povijest. Takve predodžbe povjesničari su sve više tijekom 1980-ih, a osobito nakon 1990. godine, razmjerno lako preusmjerili protiv drugih susjednih nacija, primjerice srpski povjesničari protiv hrvatskih i obrnuto. To je kontinuitet u nacionalnim predodžbama koji — dakako i prije socijalizma — obilježava hrvatsku historiografiju kao modernu znanost u rasponu od 19. do 21. stoljeća.

Kriza historije 1970-ih i 1980-ih godina

Iz perspektive svega spomenutog vrijedi se vratiti na problematiku povjesničara i Hrvatskog proljeća 1970–1971. i krizu historije 1970-ih i 1980-ih godina. Početkom 1970-ih godina, razbuktavanjem masovnog pokreta koji se imenuje Hrvatsko proljeće, akademski povjesničari dobivaju javne kritike da su puki podržavatelji tema i interpretacija važnih za ideološki legitimitet socijalističkog sistema. U medijima se javljalo sve više kritičara koji su prozivali akademsku historiografiju da nije ispunila svoju nacionalnu zadaću. Primjerice u članku “Službo-uljudni povjesničari” (*Vjesnik*, 9. veljače 1971) Dubravko Jelčić napada “naše oficijelne povjesničare”, odnosno “profesore hrvatske povijesti na zagrebačkom Sveučilištu” držeći da se bave manje važnim povijesnim pojavama. U raznim se člancima ističu napomene poput onih da “hrvatski povjesničari nisu uspjeli ispuniti dug prema vremenu i svome narodu”. Povjesničar Trpimir Macan pisao je 1971. godine da “svi povjesničari u svakom trenutku ne moraju podlijehati samo ispitu svoje profesionalne savjesti, nego i sudu svojega naroda” kao i da “moraju biti neprekidno svjesni da su i pripadnici svojeg naroda za koji pišu”.²⁰

Odnos prema akademskoj hrvatskoj historiografiji za vrijeme Hrvatskog proljeća pokazuje dakako da to nije bio samo, kako se navodi, reformistički pokret već i mjesto zagovaranja nacionalizma. S obzirom da se Hrvatsko proljeće nerijetko spominje kao uvod u stjecanje neovisnosti 1990-ih, slični obrasci pristupanja hrvatskoj povijesti bit će na djelu i 1990-ih godina. Povjesničarka Mirjana Gross retrospektivno je o tome početkom 1980-ih godina zapisala sljedeće:

20 Citirano prema Janković 2016, str. 77. O Hrvatskom proljeću i krizi historije 1970-ih i 1980-ih pisao sam opsežnije u spomenutoj knjizi, a ovdje su ti dijelovi bitno kraći, prerađeni i nadopunjeni.

“Želim podsjetiti na zbivanja od prije desetak godina kada su i neobrazovani pojedinci tražili po leksikonima i priručnicima obavijesti o povijesnim ličnostima, a zatim napadali historičare što se o tim ličnostima ne uči u gimnaziji, i kada se zahtijevalo, uključujući i historičare, da nacionalna povijest bude u središtu nastave historije. Niti deset godina kasnije ‘nastava’ nacionalne i opće historije u školi postala je tako jadna da je ‘odgoj’ mladih ljudi u tom pogledu prepušten nosiocima mitske svijesti.”²¹

U kontekstu javnih polemiziranja je li hrvatska historiografija ispunila svoju nacionalnu ulogu, dio povjesničara — posebno Mirjana Gross — smatrao je, za razliku od toga, da hrvatska, odnosno jugoslavenska historiografija, nije ostvarila svoju društvenu ulogu i da je zaista u krizi. M. Gross pitala se početkom 1970-ih “hoće li historiografija naći svoje mjesto u suvremenom društvu okrenutom prema budućnosti?”²² držeći da se historija kao disciplina treba više povezivati sa društvenim znanostima. Dio hrvatskih i srpskih povjesničara pokušavao je 1970-ih i 1980-ih godina premostiti krizu historije uvođenjem sveobuhvatne socijalne historije (pod utjecajem strukturalizma i reformiranog marksizma, na osnovu zapadnog marksizma), usmjerene ka historiji društva, odnosno historiji kao društvenoj znanosti. To bi bili određeni “teorijski zaokreti” u tadašnjoj hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji.

Usmjeravanje prema tako opisanoj historiji društva bilo je zajedničko marksistički orijentiranim povjesničarima na Zapadu i dijelu marksistički orijentiranih povjesničara u socijalističkim zemljama. Neki su međutim marksistički usmjereni povjesničari u Jugoslaviji smatrali novu socijalnu historiju i novu marksističku historiju suviše prožetu utjecajem zapadnih povjesničara te time zapravo udaljenu od marksizma i marksistički zasnovane historiografije. Za Mirjanu Gross, Đorđa Stankovića i Dragu Roksandića (koji je napisao spomenuti memoarski tekst o 1968.) poticanje nove socijalne historije, kao i drugačije zasnovane marksističke historije, značilo je suprotstavljanje svođenju historije kao discipline na “nacionalnu ideologiju”, što je 1980-ih godina bilo sve važnije javno, društveno i političko pitanje. Zagovaranje nove, modificirane marksističke historije podrazumije-

21 Mirjana Gross, “Historija — ideologija, skladište podataka, znanost”, u: *Naše teme*, god. XXVI, br. 12, 1982, str. 2188.

22 Citirano prema Janković 2016, str. 78.

valo je kritiziranje dotadašnje marksistički usmjerene jugoslavenske historiografije. Spomenuti povjesničari upućivali su joj kritike zbog izdvajanja revolucionarne i radničke problematike iz cjeline nacionalne povijesti te tzv. marksističkog pozitivizma (kao povezivanja tradicionalne političke historije i dogmatskog marksizma) i redukcionističkog determinizma u poimanju odnosa baze i nadgradnje. Iz Marxova djela isticali su, umjesto toga, njegovo usredotočavanje na proučavanje društva i totaliteta, u čemu su nalazili vezu između nove marksističke i nove socijalne historije kao historije društva.²³

Navedeno povezivanje — kako je navodio 1981. još jedan povjesničar Miroslav Bertoša — “moderne metodologije i marksističke koncepcije (koncepcije marksizma shvaćene kao gramatika, ne kao katekizam!)” značilo je da je “riječ o stvaralačkoj primjeni marksizma u praksi i teoriji historijske znanosti na znatno višem stupnju nego što je to bilo do sada”. No ti su se teorijski zaokreti odvijali u periodu kada se znatan niz povjesničara i povjesničarki sve više udaljavao od marksizma i kada su oni koji su promovirali reformiranu marksističku historiju (uglavnom na osnovi istaknutih marksistički orijentiranih zapadnoeuropskih povjesničara kao što su Hobsbawm, Vilar, Soboul i drugi) smatrali, poput Roksandića 1985., da je

“naša intelektualna ‘desnica’ u nesumnjivu križarskom pohodu protiv marksizma”, a primjerice Branislav Đurđev navodio 1984. da je historiografiju “koja se smatra marksističkom zapljusnuo (...) romantičarski nacionalistički talas”.²⁴

Spomenuti hrvatski i srpski povjesničari — M. Gross, D. Roksandić, Đ. Stanković i drugi — tražili su u novoj socijalnoj historiji oslonac za jačanje društvene uloge historije kao discipline i racionaliziranje poimanja povijesti koje će sprečavati njezine ne samo dogmatsko marksističke nego i sve izraženije nacionalističke upotrebe i pripadajuće manipulacije.²⁵ Dio povjesničara u Jugoslaviji smatrao je dakle tijekom 1980-ih, kada dolazi do eksplozije međusobno suprotstavljenih nacionalnih narativa, da teorijski i metodološki osviještena historija može uspješno pobijati stereotipizirane nacionalne povijesti koje proizvode i reproduciraju međunacionalne konflikte. Hrvatski i srpski povjesničari, osim načelnog zagovaranja socijalne historije, nastojali

²³ Ibid., str. 94–98.

²⁴ Ibid., str. 96.

²⁵ Ibid., str. 98.

su i u praksi govoriti o društvenim procesima i socijalnim uvjetima nacionalnih ideologija te ukazivati na komparacije i nadnacionalne dimenzije kao alternative nacionalnoj ekskluzivnosti.

Pored individualnih i zajedničkih inicijativa i angažmana povjesničara, krizno stanje obilježeno usponom nacionalizma i delegitimacijskim narativima pokušao je promijeniti i Savez komunista Jugoslavije podrškom i financiranjem brojnih projekata, skupova i zbornika poput *Historija i suvremenost: idejne kontroverze* (Zagreb 1984) i *Istoriografija, marksizam i obrazovanje* (Beograd 1986). Osim kritike nacionalizma i pripadajućih povijesnih interpretacija, poticana je primjena marksizma ili barem marksistički orijentiranih interpretacija u historiografiji, s obzirom da se mnogi tada povlače od marksizma, uz one koji ga nisu prihvaćali ni prije ili su prema njemu bili opozicijski postavljeni od samih početaka. No, ni individualni ni kolektivni pokušaji nisu uspjeli ništa spriječiti ili promijeniti, što uvijek iznova postavlja pitanje društvenog doseg djelovanja povjesničara, stručnjaka i javnih intelektualaca, budući da je presudan utjecaj političke i društvene sfere.

Kriza (nacionalne) historije 1990-ih i 2000-ih

Tijekom 1990-ih godina, raspadom socijalističke Jugoslavije i postjugoslavenskim ratovima, odvijao se i snažan javni odmak od socijalizma. Socijalistički povjesničari uglavnom su se posve povukli ili pak u stanovitom broju pristali uz prevladavajuću nacionalnu, odnosno nacionalističku struju,²⁶ dok su neki među njima predstavljali opoziciju dominantnom nacionalizmu koji sada više javno uopće nije dovođen u pitanje.²⁷ U pravilu su svi povjesničari potpuno napustili marksizam, počevši ga, kao što je već rečeno, napuštati i ranije. U javnoj sferi poduziman je egzorcizam nad Jugoslavijom, socijalizmom i marksizmom. Proglašavano je — krajnje pojednostavljenom i instrumentaliziranom argumentacijom — da je marksizam dominirao historiografijom, iako to nije bio slučaj jer se

26 Branimir Janković, “Artikuliranje stranputice: slučaj socijalističkih povjesničara nakon pada socijalizma”, u: *Stranputice humanistike*, ur. P. Bagarić, O. Biti, T. Škokić, Zagreb 2017, str. 135–152.

27 Za usporedbu s filozofijom vidi Danijela Dolenc, Karin Doolan, Mislav Žitko, “Plus ça change: Mapping Conversions in the Croatian Academic Field in the Early 1990s”, u: *Universities and Elite Formation in Central, Eastern and South Eastern Europe*, ur. F. Bieber, H. Heppner, Zürich 2015, str. 243–266.

zapravo nije šire primio u hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji.²⁸

Povjesničari poput Mirjane Gross i Drage Roksandića, koji su se za vrijeme socijalističke Jugoslavije zalagali za socijalnu historiju i kritizirali nacionalizam u historiografiji, nastavljali su to u određenoj mjeri individualno prakticirati i dalje, kao što je to od filozofa činio Milan Kangrga.²⁹ No, u historiografiji, sada je to više oponiranje konkretnim nacionalno zasnovanim ili nacionalističkim interpretacijama, bez vjerovanja, s obzirom na promijenjene okolnosti, da bi socijalna historija (prije toga marksistički orijentirani pristupi historiji) mogla biti šira alternativa nacionalizmu u historiografiji.³⁰ Naime za vrijeme 1990-ih i 2000-ih još je više učvršćena dominacija figure povjesničara koji govori u ime svoje nacije, kao i izrazito nacionalne i državotvorne uloge povijesti i povjesničara. Državotvornu ulogu — iako na drugačiji način — imala je povijest (i povjesničari) i u socijalističkoj Jugoslaviji, dakle u kontinuitetu modernog i suvremenog doba. Povijesti je — a time i historiografiji i povjesničarima — pripisivana ključna uloga u izgradnji nacionalnog i državnog identiteta.

Iako u suvremenoj hrvatskoj historiografiji postoji interpretativni pluralizam — u rasponu od ljevice do desnice — vidljivo je da određene interpretacije dominiraju. Osim u državnim i institucionalnim politikama povijesti, vidi se to i u programima studija povijesti u Hrvatskoj, a posebno u nastavi povijesti. Svaka reforma nastave povijesti sadrži jake otpore potencijalno drugačijim interpretacijama hrvatske povijesti 20. stoljeća. Navedeno potvrđuju i recentni prijevori oko kurikularne reforme 2016–2019. godine. Dovoljno je za ilustraciju navesti otvoreno pismo Stručnog vijeća Odjela za povijest Sveučilišta u Zadru početkom 2019. godine u kojem se ističe da je — u konačnici pritiskom odbačeni — prijedlog kurikuluma povijesti tobože “protivan ideji stvaranja koherentnog nacionalnog narativa, a time protivan

28 Usp. Janković 2016, str. 21–35.

29 Usp. Milan Kangrga, *Izvan povijesnog događanja*, Split 1997; *Nacionalizam ili demokracija*, Zagreb 2002.

30 Neovisno o tome što primjerice Drago Roksandić i danas smatra da socijalna historija može oponirati revizionizmu u historiografiji: “Historiografski, postoji već danas moguće rješenje. Riječ je o komparativnoj socijalnoj historiji i komparatistički usmjerenim kulturnim studijima. Oni su, prvo, zasigurno najbolja ‘brana’ revizionističkom recidivizmu ili revizionističkim revivalima.” *Historiografija u tranziciji*, Zagreb 2018, str. 15.

i temeljnim vrednotama Republike Hrvatske kao nacionalne države”.³¹

Nacionalizam u nastavi povijesti i historiografiji drži se dakle — po sve neosvijesteno i nepropitano — prirodnim. U javnom diskursu nacionalizam se ne kritizira nego se eventualno oponira nekim njegovim argumentima i tezama. Dio povjesničara kritički govori o problemima nacionalizma u historiografiji, ali još uvijek nedovoljno teorijski fundirano. Nacionalizam nema dakle teorijskog kritičara i teorijsku opoziciju u hrvatskoj historiografiji. To potvrđuje i manjak prijevodne literature o tome. Iz prijevoda koji predstavljaju iznimke — poput tekstova povjesničara Georga Iggersa o historiografiji i nacionalizmu — moguće je vidjeti, za razliku od onoga što se može čuti u hrvatskoj historiografiji, da je prvenstvena uloga povjesničara u dekonstruiranju nacionalnih mitova i svega onoga negativnoga što nacionalizam unosi u historiografiju:

“Gledajući unazad, profesionalni istoričari su odveć često učestvovali u konstrukciji nacionalnih mitova. Sada njihov zadatak kao poštenih naučnika mora da bude razgradnja tih mitova.”³²

Odnosno, kao što prevedeni članak Stefana Bergera direktno navodi:

“Jugoslavija i sudbina mnogih jugoslavenskih povjesničara tijekom 1990-ih također bi trebalo biti upozorenje da se ne smije otpisati zlobnu stranu esencijalizirane i rasne nacionalne povijesti.”³³

Dakako, međunarodna literatura razvila je opsežne studije o nacionalizmu, nacionalnom identitetu i historiografiji. Pritom vrijedi ono na što su upozoravali međunarodni povjesničari koji se bore za transnacionalnu historiju — metodološki nacionalizam ne krije svoju povezanost s nacionalnim pokretom, no pritom sebe ne vidi pristranim, angažiranim, ideologiziranim (ideologizirana je, prema njima, klasna ili rodna historija) već prirodnim.³⁴ Zato je potrebno i dalje ukazivati

31 <https://www.vecernji.hr/vijesti/povijest-ce-uciti-kao-da-je-1946-ucenici-nece-morati-znati-za-radica-jelacica-1297235>

32 Georg G. Iggers, *Od istorizma do postmodernizma. Izabrani istoriografski ogledi*, Novi Sad 2019, str. 143.

33 Stefan Berger, “Moć nacionalnih povijesti: pisanje nacionalne povijesti u Europi 19. i 20. stoljeća”, u: *Pro tempore*, 10–11, 2016, str. 489.

34 Matthias Middell, Lluís Roura Aulinas, “The Various Forms of Transcending the Horizon of National History Writing”, u: *Transnational Challenges to National History Writing*, ur. M. Middell,

na konstruiranost te navodne prirodnosti, kao i kritizirati povezanost povjesničara i nacije u kojoj se polazi od ekskluzivnosti vlastite nacije i njezinog esencijaliziranja.

No, nije samo nacionalni kontinuitet razlog što povjesničari privilegiiraju '71. nasuprot '68. Postoji naime isto tako snažan kontinuitet uvriježenog poimanja (ne)prikladnih formi akademskog (ne)angažiranja. Prešutna je pretpostavka da previše zauzeto angažiranje utječe na slabljenje kritičnosti znanstvenika prema strani za koju se zauzima. Pritom se određeni vid angažiranja smatra ideologiziranošću, dok se neangažiranje ili navodno neangažirano djelovanje ne smatra ideološkim izborom. Stoga se u akademskoj historiografiji s podozrenjem gleda na izravniji angažman i pretežno ga se ne smatra prikladnim. Zbog toga i dalje dominira vlastito određenje prema naciji, kao točka koja okuplja većinu afirmativnog ili kritičkog profiliranja povjesničara. Prevladavajuće je shvaćanje kako je samorazumljivo da povjesničar govori u ime vlastite nacije, što se ne vidi ni kao angažman ni kao potencijalni problem.

Nasuprot tome, u dijelu međunarodne historiografije razmatrano je — pretežno s liberalnih i lijevih pozicija — da povjesničar ne bi trebao ostati društveno izoliran samo u svojoj akademskoj sferi već da bi se primjerice trebao angažirati u sklopu civilnog društva i u borbi za građanska prava te za praktičnu upotrebu povijesti u svrhu formiranja građanina. Dio javnih povjesničara smatra da — u rasponu različitih tipova javnih angažmana — mogu primjerice davati glas (ekonomski i društveno) marginaliziranima, predstaviti povijest onih koje nema u *mainstream* povijesti, dakle običnih ljudi te depriviranih skupina i pojedinaca. To bi značilo govoriti o javno nezastupljenim grupama (poput migranata, siromašnih i beskućnika), prikazivati povijest žena, rodnu povijest, gej i lezbijsku povijest. Povjesničari i povjesničarke bi mogli oralnom historijom i drugim metodama učiniti pojedince i zajednice akterima produkcije povijesti i surađivati na projektima poput participativnih muzeja i izvanakademske radionice, kako bi razvijali inkluzivne narative i uključivali ih u historiju i društvo.³⁵

No, mnogima predstavlja problem sama odrednica povjesničarskog aktivizma. Povjesničari i povjesničarke se naime ne vole opisivati kao

Lluís Roura, Palgrave Macmillan, 2013, str. 9.

35 Thomas Cauvin, *Public History: A Textbook of Practice*, Routledge, 2016, poglavlje "Civic Engagement and Social Justice: Historians as Activists", str. 230–249.

aktivisti. Smatraju da je to u suprotnosti sa tradicionalno postuliranim zahtjevima profesije povjesničara za objektivnošću, neutralnošću i nepristranošću. Pretpostavka je da bi ih emocionalna uključenost mogla učiniti nekritičnima, zbog čega dovode u pitanje aktivizam, odnosno samo angažiranje povjesničara. Dakle, implicitno je problem s određenom vrstom aktivizma i historije kao discipline.³⁶

U hrvatskoj historiografiji, oni povjesničari koji su na izvjestan način javno angažirani, daju prednost participiranju u suvremenim ideološkim bitkama oko prijepornih identitarnih tema nacionalne povijesti: tumačenju Drugog svjetskog rata, socijalističke Jugoslavije te ratova i tranzicije 1990-ih godina. Pritom je socijalna i ekonomska problematika izvan fokusa njihova potencijalnog angažmana. Potrebno je, dakako, očitovati se jasno i o identitarnim temama, no povjesničari se gotovo uopće ne angažiraju oko tema poput nejednakosti, siromaštva, šire dostupnosti prava na obrazovanje, privatiziranja javnih dobara, sveprožimajućeg podvrgavanja tržišnoj logici i brojnih drugih. Nadalje, socijalne posljedice gospodarskih kriza ili pak pomoć migrantima, izbjeglicama i azilantima nisu shvaćene kao potencijalna mjesta javnih angažiranja domaćih akademskih povjesničara.³⁷ Sve navedeno moguće je vidjeti kao razloge zašto povjesničara nema u protestima 1968. ili pak studentskim prosvjedima u Hrvatskoj 2009. godine, odnosno nekim drugim sadašnjim ili budućim društvenim pokretima. Nacionalni povjesničar i dalje je u prednosti pred socijalnim povjesničarom. Zbog svega navedenog smatram da se i na primjeru hrvatske historiografije može govoriti o stalnoj krizi (nacionalne) historije, kao što se trajno govori o krizi humanistike.³⁸

Zaključno rečeno, razloge zašto su povjesničari — doslovno i simbolički — '68. zamijenili '71. treba tražiti, prema mome mišljenju, u dugom kontinuitetu pridavanja nacionalne i državotvorne uloge povijesti, historiografiji i povjesničarima te u privilegiranju nacionalnog nasuprot socijalnom angažiranju kao i nepropitivanju tih dvaju tipova djelovanja. Nasuprot tome, potrebno je stalno preispitivati vezu historiografije i nacionalizma te uobičajeno poimanje angažira-

36 Ibid., str. 231–232.

37 Te sam opaske prvi put izložio u tekstovima “Braudel pred kamerom domaće historiografije”, u: *Zarez*, 10. travnja 2015. i Janković 2017, str. 139.

38 Usp. Borislav Mikulić, “Ratovi interpretacijâ i krize humanistike”, u: *Stranputice humanistike*, ur. P. Bagarić, O. Biti, T. Škokić, Zagreb 2017, str. 111–134.

nja povjesničara. Važno je svakako i osmišljavanje teorijskih zaokreta koji će što produktivnije dovesti u pitanje dominantne tradicionalne pretpostavke. Ne treba, dakako, gubiti iz vida ni razmatranja o tome u kojoj je mjeri i kako moguće ojačati društvene dosege djelovanja povjesničara. Mnogo je, dakle, širih preduvjeta da bismo od povjesničara i povjesničarki mogli očekivati da se angažiraju više oko socijalnih, a ne samo pretežno nacionalnih tema. Iz tog je razloga lekcija “’68. zamijenjene ’71.” neobično aktualna. ★

LITERATURA

- Stefan Berger, “Moć nacionalnih povijesti: pisanje nacionalne povijesti u Europi 19. i 20. stoljeća”, u: *Pro tempore*, 10–11, 2016, str. 467–493.
- Tomislav Brandolica, Filip Šimetin Šegvić, “Šidakova škola: povijesna radionica zanata. Oralna historija”, u: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena*, ur. D. Agičić, B. Janković, Zagreb 2012, str. 275–392.
- Thomas Cauvin, *Public History: A Textbook of Practice*, Routledge, 2016.
- Danijela Dolenc, Karin Doolan, Mislav Žitko, “Plus ça change: Mapping Conversions in the Croatian Academic Field in the Early 1990s”, u: *Universities and Elite Formation in Central, Eastern and South Eastern Europe*, ur. F. Bieber, H. Heppner, Zürich 2015, str. 243–266.
- Mirjana Gross, “Historija — ideologija, skladište podataka, znanost”, u: *Naše teme*, god. XXVI, br. 12, 1982, str. 2175–2188.
- Mirjana Gross, *Suvremena historiografija*, Zagreb 1996.
- Georg G. Iggers, *Od istorizma do postmodernizma. Izabrani istoriografski ogledi*, Novi Sad 2019.
- Branimir Janković, “Braudel pred kamerom domaće historiografije”, u: *Zarez*, 10. travnja 2015.
- Branimir Janković, *Mijenjanje sebe same. Preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Zagreb 2016.
- Branimir Janković, “Artikuliranje stranputice: slučaj socijalističkih povjesničara nakon pada socijalizma”, u: *Stranputice humanistike*, ur. P. Bagarić, O. Biti, T. Škokić, Zagreb 2017.
- Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, Zagreb 2012.
- Dragan Markovina, “Uskoro je obljetnica utopijske studentske pobune ’68: ljevici možda nije posve blesavo prisjetiti je se”, *Telegram*, 7. siječnja 2018; <https://www.telegram.hr/price/uskoro-je-obljetnica-utopijske-studentske-pobune-68-ljevici-mozda-nije-posve-blesavo-prisjetiti-je-se/>
- Stjepan Matković, “Ocjene Uprave za agitaciju i propagandu KP Hrvatske o povjesničarima na Sveučilištu u Zagrebu do početka 1950-ih”, u: *Kultura*

sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti, ur. S. Bosto, T. Cipek, Zagreb 2009, str. 211–238.

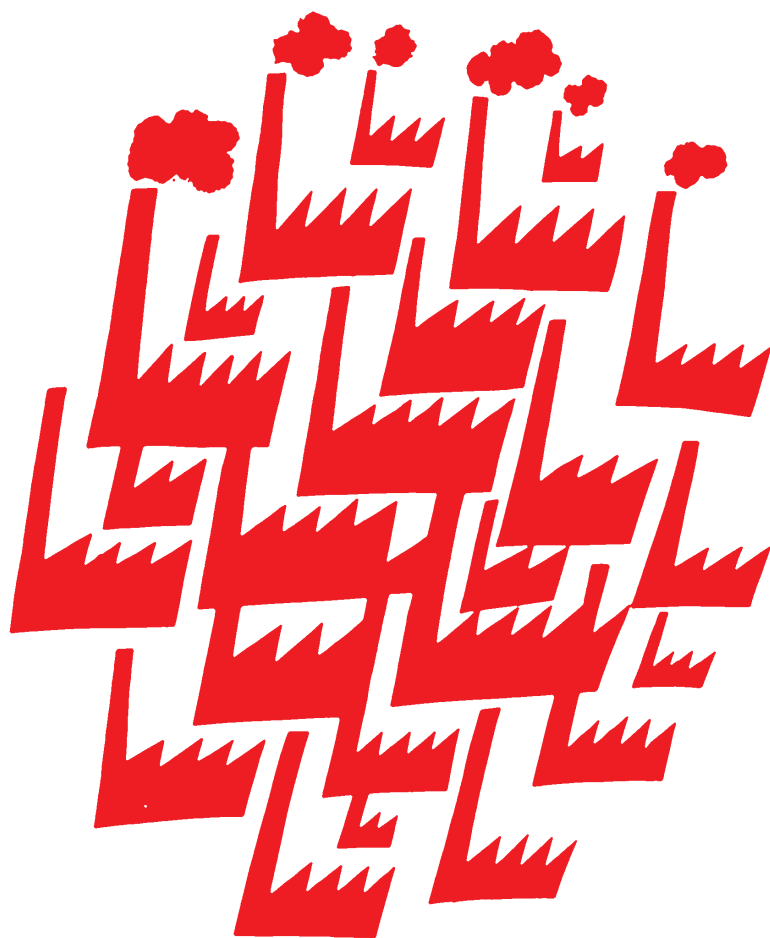
Matthias Middell, Lluís Roura Aulinas, “The Various Forms of Transcending the Horizon of National History Writing”, u: *Transnational Challenges to National History Writing*, ur. M. Middell, Lluís Roura, Palgrave Macmillan, 2013, str. 1–35.

Borislav Mikulić, “Politicum praxisa: filozofija u ogledalu vlasti”, u: *Aspekti praxisa. Refleksije uz 50. obljetnicu*, ur. B. Mikulić, M. Žitko, Zagreb 2015, str. 74–111.

Borislav Mikulić, “Ratovi interpretacijâ i krize humanistike”, u: *Stranputice humanistike*, ur. P. Bagarić, O. Biti, T. Škokić, Zagreb 2017, str. 111–134.

Drago Roksanđić, *Historiografija u tranziciji*, Zagreb 2018.

Hayden White, *Metaistorija. Istorijska imaginacija u Evropi devetnaestog vijeka*, Podgorica 2011.

**VIVE LA LUTTE
DES TRAVAILLEURS
DANS LES
PETITES
ENTREPRISES**